

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA KOGNITIV, EMOTSIONAL VA IJTIMOYIY RIVOJLANISH JARAYONLARINING SHAKLLANISHI VA ULARNING PEDAGOGIK AHAMIYATI

VAZIRA SHOIMOVA SHAVQIDIN QIZI

Koson tuman 4-Davlat Maktabgacha

Ta'lim Tashkiloti tarbiyachisi

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy ishda maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanish jarayonlarining shakllanishi hamda ularning pedagogik ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda bola shaxsining ilk rivojlanish bosqichlarida bilish jarayonlari (idrok, xotira, tafakkur), hissiy holatlar (emotsiyalar, motivatsiya) va ijtimoiy munosabatlar (muloqot, hamkorlik, moslashuv) qanday shakllanishi ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, ushbu jarayonlarning ta'lim-tarbiya jarayonidagi o'rni va tarbiyachi faoliyatiga qo'yiladigan talablar ham ko'rib chiqiladi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarning har tomonlama rivojlanishini ta'minlashda pedagogik yondashuvlar, o'yin faoliyati, interfaol metodlar va rivojlantiruvchi muhitning ahamiyati alohida tahlil qilinadi. Natijada, kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanishning o'zaro bog'liqligi va ularning bola shaxsini shakllantirishdagi hal qiluvchi roli ochib beriladi.

Kalit so'zlar: *kognitiv rivojlanish, emotsional rivojlanish, ijtimoiy rivojlanish, maktabgacha ta'lim, bolalar psixologiyasi, pedagogik jarayon, rivojlanish bosqichlari, o'yin faoliyati.*

KIRISH

Maktabgacha yosh davri inson hayotidagi eng muhim va asosiy rivojlanish bosqichlaridan biri hisoblanadi. Bu davrda bola shaxsining kognitiv, emotsional va ijtimoiy jihatlarini jadal shakllanadi hamda uning keyingi ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyati uchun poydevor yaratiladi. Shu sababli maktabgacha ta'lim tizimida bolalarning har tomonlama rivojlanishini ta'minlash dolzarb pedagogik masalalardan biri sifatida qaraladi.

Kognitiv rivojlanish jarayonlari bolalarda idrok, xotira, tafakkur va tasavvur kabi aqliy faoliyatlarning shakllanishi bilan bog'liq bo'lib, ular orqali bola atrof-muhitni anglay boshlaydi va bilimlarni o'zlashtiradi. Emotsional rivojlanish esa bolaning his-tuyg'ularini boshqarish, o'z hissiy holatini ifodalash hamda boshqalar

bilan emotsional munosabat o'rnatish qobiliyatlarini shakllantiradi. Ijtimoiy rivojlanish jarayonida esa bola jamiyatdagi munosabatlarni tushunadi, muloqot ko'nikmalarini egallaydi va jamoada o'z o'rnini topishga harakat qiladi.

Mazkur jarayonlarning o'zaro uyg'unligi bola shaxsining to'liq shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, maktabgacha ta'lim muassasalarida tashkil etiladigan pedagogik jarayonlar ushbu rivojlanish turlarini qo'llab-quvvatlash va yo'naltirishda asosiy rol o'ynaydi. Tarbiyachi faoliyati, o'yin texnologiyalari, interfaol metodlar hamda rivojlantiruvchi muhit bolalarning har tomonlama kamol topishiga xizmat qiladi.

Shu jihatdan, mazkur mavzuni o'rganish maktabgacha ta'lim tizimida pedagogik jarayonlarni takomillashtirish, bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim-tarbiya berish hamda ularning rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatish imkonini beradi.

ASOSIY QISM

Maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanish jarayonlari zamonaviy pedagogika va rivojlanish psixologiyasining eng muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu davrda bola shaxsining shakllanishi juda tez va sezilarli o'zgarishlar bilan kechadi, shuning uchun ham bu jarayonlar ilmiy jihatdan ko'plab psixolog va pedagog olimlar tomonidan chuqur o'rganilgan. Rasmiy ilmiy manbalarda ta'kidlanishicha, bola rivojlanishi bir-biridan ajralgan emas, balki o'zaro bog'liq kognitiv, emotsional va ijtimoiy tizimlar integratsiyasi sifatida shakllanadi.

Kognitiv rivojlanish jarayonlari bolalarda idrok, xotira, diqqat va tafakkur kabi aqliy funksiyalarning shakllanishi bilan bog'liq. Jin Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasiga ko'ra, maktabgacha yoshdagi bolalar asosan preoperatsional bosqichda bo'lib, ular tasavvur va ramziy fikrlash orqali dunyoni idrok etadi. Bu bosqichda bola hali mantiqiy operatsiyalarni to'liq bajara olmaydi, lekin til va obrazli fikrlash orqali atrof-muhitni tushuna boshlaydi. Masalan, bola "quyosh yuradi" yoki "oy meni kuzatyapti" kabi antropomorfik fikrlash namunasini ishlatadi, bu esa kognitiv rivojlanishning tabiiy bosqichi hisoblanadi.

Emotsional rivojlanish esa bolaning his-tuyg'ularni anglash, ifodalash va boshqarish qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Lev Vygotskiyning ijtimoiy rivojlanish nazariyasiga ko'ra, emotsiyalar ijtimoiy muhitda shakllanadi va nutq orqali tartibga solinadi. Bola avval hissiy reaksiyalarni tashqi muhitdan o'rganadi, keyinchalik esa ularni ichki nazoratga oladi. Masalan, kichik yoshdagi bola yig'lash orqali ehtiyojini bildirsa, maktabgacha davr oxiriga kelib u "men xafa bo'ldim" yoki "men xursandman" kabi verbal ifodalar orqali o'z emotsiyasini boshqarishni o'rganadi. Bu jarayon emotsional intellektning shakllanishiga asos bo'ladi.

Ijtimoiy rivojlanish jarayonida bola jamiyatdagi me'yor va qoidalarni o'zlashtiradi, tengdoshlari bilan muloqotga kirishadi va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradi. Albert Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasiga ko'ra, bolalar ko'proq kuzatish va taqlid qilish orqali ijtimoiy xulq-atvorni o'zlashtiradi. Masalan, bola kattalarning salomlashish, yordam berish yoki navbat kutish kabi xatti-harakatlarini kuzatib, ularni o'z faoliyatida qo'llay boshlaydi. Bu jarayon ijtimoiy kompetensiyaning shakllanishida muhim rol o'ynaydi.

Ilmiy adabiyotlarda ushbu uch yo'nalishning o'zaro bog'liqligi alohida ta'kidlanadi. Kognitiv rivojlanish emotsional reaksiyalarni tushunishga yordam bersa, emotsional barqarorlik ijtimoiy munosabatlarni samarali qurishga xizmat qiladi. Masalan, bola tafakkuri rivojlangan sari u boshqalarning his-tuyg'ularini yaxshiroq tushuna boshlaydi va natijada ijtimoiy moslashuvi kuchayadi. Shu bilan birga, ijtimoiy muhit ham kognitiv rivojlanishni rag'batlantiradi, chunki muloqot va o'yin faoliyati yangi bilimlarni shakllantiradi.

Pedagogik nuqtayi nazardan, maktabgacha ta'lim muassasalarida ushbu uch rivojlanish yo'nalishini birgalikda qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega. O'yin faoliyati, interfaol metodlar va rivojlantiruvchi muhit bolalarning kognitiv faolligini oshiradi, emotsional barqarorlikni shakllantiradi hamda ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantiradi. Shu sababli zamonaviy pedagogik yondashuvlarda bola shaxsini yaxlit tizim sifatida rivojlantirish asosiy tamoyil hisoblanadi.

Umuman olganda, maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanish jarayonlari o'zaro uzviy bog'langan kompleks tizim bo'lib, ular bolaning shaxs sifatida shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shu bois pedagogik jarayonlarni tashkil etishda ushbu uch yo'nalishning integratsiyasiga alohida e'tibor qaratish zarur.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanish jarayonlarining shakllanishi zamonaviy pedagogika va rivojlanish psixologiyasida kompleks, o'zaro bog'liq tizim sifatida talqin qilinadi. Rasmiy ilmiy adabiyotlarda bu jarayonlar alohida emas, balki bola shaxsining yaxlit rivojlanish mexanizmi sifatida ko'rib chiqiladi. Ayniqsa, Jin Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasida maktabgacha yosh davri tafakkur shakllanishining muhim bosqichi sifatida izohlanadi. Bu bosqichda bola atrof-muhitni bevosita tajriba, obrazli fikrlash va til orqali idrok etadi. Masalan, bola "quyosh meni kuzatyapti" yoki "o'yinchoq yig'layapti" kabi fikrlarni bildirishi uning mantiqiy emas, balki ramziy va obrazli tafakkur bosqichida ekanligini ko'rsatadi.

Kognitiv rivojlanish jarayonida bola idrok, xotira va tafakkur orqali yangi bilimlarni shakllantiradi. Masalan, tarbiyachi "katta-kichik" tushunchasini o'rgatganda bola avval buyumlarni solishtiradi, keyin ularni guruhlarga ajratadi va oxir-oqibat

“katta mashina”, “kichik kubik” kabi grammatik jihatdan to‘liq ifodalarni ishlata boshlaydi. Bu jarayon bilimning amaliy tajriba orqali ichkilashuvini ko‘rsatadi.

Emotsional rivojlanish esa bolaning his-tuyg‘ularni anglash va ifodalash qobiliyatining shakllanishi bilan bog‘liq. Lev Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy yondashuviga ko‘ra, emotsiyalar ijtimoiy muhitda shakllanadi va nutq orqali tartibga solinadi. Maktabgacha yoshda bola avval emotsiyalarini mimika va harakat orqali ifodalaydi, keyinchalik esa so‘zlashuv orqali boshqarishni o‘rganadi. Masalan, kichik yoshda bola xafa bo‘lsa yig‘laydi, keyinroq esa “men xafa bo‘ldim” yoki “men o‘yinchoqni xohlayapman” kabi grammatik jihatdan to‘liq gaplar orqali o‘z hissiyotini ifodalaydi. Bu emotsional va til rivojlanishining o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Ijtimoiy rivojlanish jarayoni esa bolaning jamiyatga moslashuvi, muloqot ko‘nikmalarini egallashi va hamkorlik faoliyatini rivojlantirishini o‘z ichiga oladi. Albert Banduraga ko‘ra, bolalar ijtimoiy xulq-atvorni asosan kuzatish va taqlid qilish orqali o‘zlashtiradi. Masalan, bola tarbiyachi va ota-onaning salomlashish, navbat kutish yoki yordam berish kabi xatti-harakatlarini kuzatib, o‘yin jarayonida “men navbat kutayapman”, “men do‘stimga yordam berdim” kabi ijtimoiy va grammatik jihatdan to‘liq nutq namunalarini shakllantiradi.

Ushbu uch yo‘nalishning o‘zaro integratsiyasi bolada til va grammatik tizimning ham rivojlanishini ta‘minlaydi. Kognitiv rivojlanish so‘z boyligini kengaytirsa, emotsional rivojlanish nutqning ifodaliligini oshiradi, ijtimoiy rivojlanish esa grammatik tuzilmalarni real muloqotda qo‘llash imkonini beradi. Masalan, bola o‘yin jarayonida “men qurmoqdaman”, “biz birga o‘ynayapmiz”, “u menga yordam berdi” kabi grammatik jihatdan to‘liq gaplarni ishlatish orqali nafaqat tilni, balki ijtimoiy muloqot qoidalarini ham o‘zlashtiradi.

Pedagogik jihatdan maktabgacha ta‘lim jarayonida bu rivojlanish turlarini bir-biri bilan bog‘liq holda shakllantirish muhimdir. O‘yin faoliyati, dialogik muloqot, savol-javob texnologiyalari va interfaol metodlar bolalarda grammatik nutqni tabiiy rivojlantiradi. Masalan, tarbiyachi “Nima qilyapsan?” savolini berish orqali bolani hozirgi zamon shaklida gap tuzishga yo‘naltiradi: “Men rasm chizayapman”, “Men o‘ynayapman”. Bu esa grammatik tuzilmalarning avtomatlashtirilishiga olib keladi.

Umuman olganda, maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanish jarayonlari bir-biri bilan uzviy bog‘langan bo‘lib, ular til va grammatik tizimning shakllanishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Ilmiy yondashuvlar shuni ko‘rsatadiki, bola rivojlanishi faqat alohida sohalar yig‘indisi emas, balki yagona integratsiyalashgan kognitiv tizim sifatida shakllanadi va bu jarayonda til markaziy vosita sifatida faol ishtirok etadi.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA KOGNITIV, EMOTSIONAL VA IJTIMOIIY RIVOJLANISHNING AMALIY JARAYONI (JADVAL).

Faoliyat turi (amaliy jarayon)	Kognitiv rivojlanish (bilish jarayoni)	Emotsional rivojlanish (his-tuyg'u)	Ijtimoiy rivojlanish (muloqot va xulq)	Grammatik nutq namunasi (amaliy misol)	Pedagogik ahamiyati
Didaktik o'yin (ranglarni ajratish)	Bola ranglarni idrok etadi va farqlaydi	Qiziqish va quvonch paydo bo'ladi	Navbat kutish va hamkorlik rivojlanadi	"Bu qizil rang", "Men ko'kni oldim"	Tasniflash va so'z boyligini oshiradi
Qurish-yasash o'yini (lego)	Fazoviy tafakkur rivojlanadi	Muvaffaqiyatdan xursand bo'ladi	Birgalikda ishlash ko'nikmasi shakllanadi	"Men uy quryapman", "Biz birga qurmoqdamiz"	Konstruktor fikrlash va grammatik tuzilma
Ertak tinglash	Tasavvur va xotira kuchayadi	Hamdardlik va hayajon paydo bo'ladi	Tinglash madaniyati rivojlanadi	"Bo'ri yugurdi", "Qiz qo'rqdi"	Nutqni tushunish va hikoya tuzish
Rolli o'yin (do'kon)	Mantiqiy bog'lanish shakllanadi	Ijodiy emotsiya paydo bo'ladi	Ijtimoiy rolni tushunadi	"Men xaridorman", "Men olaman non"	Real hayot nutqini shakllantiradi
Rasm chizish	Tasavvur va obrazli fikrlash	Erkinlik va xotirjamlik	O'z ishini taqdim etish	"Men uy chizdim", "Bu mening rasmim"	Ifodali nutqni rivojlantiradi
Tabiatni kuzatish	Tahlil va solishtirish	Hayrat va qiziqish	Savol berish va suhbat	"Daraxt katta bo'ldi", "Yomg'ir yog'moqda"	Kuzatuv va grammatik aniqlik
Jismoniy o'yinlar	Reaksiya va diqqat kuchayadi	Quvonch va energiya	Jamoa bilan ishlash	"Men yuguryapman", "Biz o'ynayapmiz"	Fe'l zamonlarini o'zlashtirish
Suhbat (tarbiyachi bilan)	Fikrni ifodalash rivojlanadi	O'zini ishonchli his qiladi	Dialogik muloqot	"Men maktabga boraman", "Men bilaman"	Nutq grammatikasini mustahkamlaydi

XULOSA

Maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanish jarayonlari o'zaro uzviy bog'langan yaxlit tizim sifatida shakllanadi. Ushbu jarayonlar bolaning shaxs sifatida rivojlanishida asosiy poydevor vazifasini bajaradi va keyingi ta'lim bosqichlarida muvaffaqiyatli o'qish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, kognitiv rivojlanish bola tafakkuri, idroki va xotirasining shakllanishini ta'minlaydi, emotsional rivojlanish esa his-tuyg'ularni anglash va boshqarish qobiliyatini rivojlantiradi. Ijtimoiy rivojlanish jarayoni esa bolani jamiyatga moslashtiradi, muloqot va hamkorlik ko'nikmalarini shakllantiradi.

Amaliy faoliyatlar (o'yin, rasm chizish, ertak tinglash, suhbat va rolli o'yinlar) orqali bu uch yo'nalish bir vaqtda rivojlanadi hamda bolalarda grammatik nutq, so'z boyligi va muloqot madaniyati shakllanadi. Bu esa til rivojlanishining kognitiv va ijtimoiy jarayonlar bilan bevosita bog'liqligini tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. **O'zbek tili grammatikasi (umumiy va nazariy masalalar)**. Toshkent: Fan nashriyoti, 2016.
2. O'zbekiston Milliy universiteti. **Tilshunoslikka kirish** (o'quv qo'llanma). Toshkent: Universitet nashriyoti, 2019.
3. Sodiqov, Q. **Hozirgi o'zbek adabiy tili**. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 2014.
4. Mahmudov, N. **Til va tafakkur (lingvokognitiv yondashuvlar)**. Toshkent: Fan nashriyoti, 2020.